

دانشنامه زبان و ادب فارسی

گرفتار در معضل مدخل‌گزینی

● معین‌الدین محرابی
نویسنده و پژوهشگر

(مسئول بخش نسخه‌پردازی)، شهره فلاحتی (حروف‌نگار)، جعفر شجاع کیهانی و علی پیرنیا (مسئول بخش سفارش مقالات و مؤلف)، محمد نوید بازرگان، باقر صدرنیا (مؤلف)، پیرایه یغمایی (مؤلف)، هرمز بوشهری‌پور، مینا حقیقی، حکیمه دسترنجی، محسن ذاکرالْحسینی، صادق سجّادی، شهناز سلطان‌زاده، فریبا شکوهی، سهیلا غضنفری، میترا فراهانی، مریم مجیدی (مؤلف و ویراستار).

با برشماری مقالات دانشنامه، درمی‌یابیم که جلد اول این دانشنامه ۴۴۰ مقاله دارد که مقالات آن توسط ۱۲۸ نفر تهیه شده است. تعدادی از نویسندگانی که بیشتر از ۱۰ مقاله نوشته‌اند به ترتیب عبارتند از:

۱. محسن ذاکرالْحسینی (۴۷ مقاله)
۲. شهناز سلطان‌زاده (۲۸ مقاله)
۳. جعفر شجاع کیهانی (۲۸ مقاله)
۴. حکیمه دسترنجی (۲۱ مقاله)
۵. فریبا شکوهی (۱۵ مقاله)
۶. سهیلا غضنفری (۱۲ مقاله)
۷. محمد غلامرضایی (۱۱ مقاله)
۸. مریم مجیدی (۱۱ مقاله)
۹. عارف نوشاهی (۱۰ مقاله)

موضوعات دانشنامه و تعداد مدخل‌ها:

کلیات (۱۰ مدخل)؛ ادبیات (۱۶ مدخل)؛ علوم ادبی و مصطلحات شعری (۵۲ مدخل)؛ زبان (۲ مدخل)؛ زبان‌شناسی (۸ مدخل)؛ رجال (۲۱۰ مدخل)؛ رجال اروپایی (۹ مدخل)؛ کتاب (۸۶ مدخل)؛ دینی، قرآنی و عرفانی (۱۰ مدخل)؛ فرقه‌ها (۳ مدخل)؛ اساطیر (۱۸ مدخل)؛ نجوم (۴ مدخل)؛ شهرها و اماکن (۶ مدخل)؛ عناصر اربعه (۲ مدخل)؛ تاریخ (۲ مدخل)؛ انجمن‌ها و محافل (۲ مدخل).

کاستی‌ها:

۱. ادبیات

با ۱۶ مدخل به ترتیب: ادب؛ ادبیات ایران پیش از اسلام؛ ادبیات تطبیقی [در چهار مدخل شامل: (فارسی - آلمانی)، (فارسی انگلیسی)، (فارسی - عربی)، (فارسی - فرانسه)؛ ادبیات داستانی؛ ادبیات عامیانه؛ ادبیات عرفانی؛ ادبیات کودک و نوجوان؛ ادبیات مشروطه؛ ادبیات معاصر ایران؛ ادبیات نمایشی؛ اسکندر در ادب فارسی؛ اورامن؛ بازگشت ادبی.

- مدخل‌هایی که جای آن خالی است:

■ سعادت، اسماعیل. دانشنامه زبان و ادب فارسی (جلد اول: آب - برزویه). تهران: انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی، چاپ اول، ۱۳۸۴.

اسماعیل سعادت، زبان‌شناس و مترجم آثار فلسفی، در سال ۱۳۰۴ ش. در خوانسار چشم به جهان گشود. در سال ۱۳۴۷ کارشناسی ارشد زبان‌شناسی را از دانشگاه تهران دریافت کرد. دو کتاب وی ترجمه «زندگی میکل‌آنژ» و «تفسیر قرآنی و زبان عرفانی» به ترتیب برنده جایزه کتاب سال ۱۳۷۴ و ۱۳۷۸ شده‌اند. از ترجمه‌های معروف وی می‌توان به این کتاب‌ها اشاره نمود:

تلخ‌کامی‌های سونو، اثر کنتس دوسکور؛ عصر بدگمانی، اثر ناتالی ساروت؛ کشفیات نوین در روان‌پزشکی اخلاق، اثر جورج ادوارد مور؛ شیر و جادوگر، اثر سی. اس. لوئیس؛ ترجمه و ویرایش تاریخ فلسفه، اثر فردریک کاپلستون در ۹ جلد؛ و یکی از آخرین فعالیت‌ها و تلاش‌های علمی وی، مدیریت دانشنامه زبان و ادب فارسی است.

در ابتدای اثر شورای علمی دانشنامه چنین معرفی شده‌اند: عبدالمحمد آیتی، قیصر امین‌پور، نصرالله پورجوادی، حسن حبیبی، غلامعلی حداد عادل، محمد خوانساری، بهمن سرکاراتی، اسماعیل سعادت، احمد سمیعی (گیلانی)، علی‌اشرف صادقی، کامران فانی، زین‌العابدین مؤتمن، محمدعلی مؤحد و ابوالحسن نجفی؛ همچنین در بخش «همکاران دانشنامه» از ۲۵ نفر یاد شده که به ترتیب عبارتند از: عبدالمحمد آیتی و اسماعیل سعادت (مدیر گروه دانشنامه)، فرحناز رحمانی و هاله آیتی (دستیار مدیر گروه)، جمیله اعظمیان، سمیه ربیعی و فرزانه رشیدی (عضو بخش پرونده علمی)، آمنه بیدگلی

– ادبیات دینی؛ ادبیات جنگ؛ افسانه؛ اسم مستعار (نام ادبی نویسندگان)؛ اقتباس ادبی؛ اقتراح ادبی؛ انحطاط ادبی؛ الفیه و سلفیه (نوعی اروتیک نگاری در ادب فارسی)؛ الهام؛ بازنگری (بررسی متون ادبی)؛ ادبیات ایران باستان، ادبیات فارسی تاجیکی (ادبیات تاجیکی)؛ ادبیات فارسی افغانستان، ادبیات شفاهی، ادبیات تبلیغی، ادبیات بیابانی، ادبیات عشایری، ادبیات روستایی و...

۲. علوم ادبی و مصطلحات شعری؛ شامل: معانی و بیان، بدیع، قافیه، عروض، بلاغت و...

- با ۵۲ مدخل که بیان یکایک آن به درازا می‌کشد.
- مدخل‌هایی که جای آن خالی است:
- ۱. علم بدیع: اتتلاف؛ ابرام‌السؤال؛ ابهام؛ اتساع؛ اتفاق؛ اجمال؛ احتباك؛ احتراس؛ احمد؛ اخباز؛ اختلاس؛ اخلال؛ ادماج؛ ارتفاع؛ ارداد؛ استتباع؛ استعطاق؛ استقصا؛ استمداد؛ اسقاط؛ اشاره؛ اعاده؛ اقتباس؛ اقتصار؛ الحاق؛ الفا؛ انحراف؛ انعطاف؛ بدیعه.
- ۲. علم معانی و بیان: اباحه؛ اختصار؛ استفهام؛ اطناب؛ انبساط.
- ۳. علم عروض: ابتدا؛ اثرم؛ ائلم؛ آجم؛ آخذ؛ آخرم؛ ازل؛ اسباج؛ اصلم؛ اضمار؛ اقصم، بحر طویل.
- ۴. در علم قافیه: اعنات؛ اکفا.
- ۵. در فقه اللغة و اصطلاحات ادبی: ابتذال؛ اماله.

۳. زبان

- با ۲ مدخل به ترتیب: «اوستا، خط و زبان»؛ «زبان‌های ایرانی».
- مدخل‌هایی که جای آن خالی است:
- «الفبای فارسی»؛ «الفبا و خط در زبان‌های ایرانی»؛ «تأثیر فارسی در زبان ارمنی»؛ «تأثیر فارسی در زبان آسوری»؛ «شیوه آموزش زبان فارسی»؛ «زبان اردو» (زیرا زبان اردو آمیزه‌ای از زبان‌های هندی، فارسی، عربی و انگلیسی است). «زبان آرامی»؛ «زبان استرآبادی».

۴. زبان شناسی:

- با مدخل به ترتیب: آوا و آوا شناسی؛ اتباع؛ آدات؛ اسم؛ اشتقاق؛ اصوات؛ اضافه؛ امر.
- مدخل‌هایی که جای آن خالی است:
- ۱. بایسته آن بود که برای هرکدام از حروف «آ»، «الف» و «ب» مدخلی اختصاص داده می‌شد.
- ۲. باید مدخل‌هایی به شیوه ابدال و ادغام، واج و تکواژهای دستوری، آواشناسی فارسی افغانستان، تاجیکستان و شبه قاره اختصاص داده می‌شد.

۵. رجال:

- با ۲۱۰ مدخل که بیان یکایک آن به درازا می‌کشد.
- مدخل‌هایی که جای آن خالی است:
- مدخل‌هایی که از قلم افتاده فراوان است؛ (سده چهارم)؛ ابن عمید؛ ابوشعیب هروی؛ ابوالعباس اسفراینی – اهمیت ابوالعباس اسفراینی وزیر مشهور سلطان محمود غزنوی در آن است که وی دیوان انشا را که تا پیش از آن به زبان عربی بود به زبان فارسی نقل کرد. (سده پنجم و ششم)؛ ابن معین. (سده هفتم)؛ ابن بی‌بی؛ بدر نخشی. (سده هشتم)؛ بابا رکن‌الدین؛ ابواسحاق اینجو. (عهد صفوی)؛ انیسی شاملو.

از معاصران: ادیب طوسی، محمد امین (۱۲۸۳-۱۳۶۱)؛ انجوی شیرازی، ابوالقاسم؛ ایرانشهر (کاظمزاده)؛ آقاخان کرمانی (میرزا).

قابل ذکر است که بیشتر مدخل‌های ادبی این دانشنامه، محدوده خراسان و فلات مرکزی ایران را مورد توجه قرار داده و از سیر تحول و تطور در دیگر سرزمین‌های فارسی زبان غافل مانده است. مدعی سخن آن که فقط چند تن، از رجال ادبی تاجیکستان، افغانستان، هند، ازبکستان، ارمنستان، گرجستان و... یاد شده و حتی به نوع گفتاری و نوشتاری این سرزمین‌ها عنایت نشده است. دهها نویسنده، ادیب و زبان‌شناس سرزمین‌های یاد شده از قلم افتاده‌اند. به همین مقیاس، صدها کتاب فارسی نگاشته شده در حوزه زبان و ادب فارسی که می‌بایست مدخل‌هایی به هر یک اختصاص داده می‌شد در این دانشنامه راه نیافته‌اند.

– شماری از مدخل‌ها خارج از موضوع است: شاید بتوان پذیرفت که مدخل «امیرکبیر» به خاطر تأسیس دارالفنون بوده؛ ولی رابطه ابوالوفای بوزجانی ریاضی‌دان و منجم سده چهارم قمری با زبان و ادب فارسی معلوم نیست. اگر منظور فارسی نگاری اوست که در این صورت، باید برای هریک از فارسی‌نویسانی که اثری آفریده‌اند مدخلی اختصاص داده می‌شد.

– مدخل «ابو اسحاق شامی» بی ارتباط با زبان و ادب فارسی است.

– مدخل «ابن قتیبه» بی مورد است، زیرا اگرچه وی ایرانی نژاد بوده و در کوفه یا بغداد متولد شده، ولی آثاری به فارسی ندارد و نوشته‌های او نیز پیوندی با زبان و ادب فارسی برقرار نمی‌کند.

– مدخل ابن حاجب و ابن خلکان بی ارتباط با زبان و ادب فارسی است.

۶. رجال اروپایی:

با ۹ مدخل که به ترتیب عبارتند از: آنکتیل دوپرون (ایران شناس فرانسوی)؛ اته، هرمان (ایران شناس آلمانی)؛ استوری، چارلز امبروز (خاورشناس انگلیسی)؛ باریبه دومنار (ایران شناس فرانسوی)؛ بارتولد (ایران شناس روسی)؛ بارتولمه (خاورشناس آلمانی)؛ باوزانی، الساندرو (ایران شناس ایتالیایی)؛ براون، ادوارد (ایران شناس انگلیسی)؛ برتلس (ایران شناس دانمارکی).

– مدخل‌هایی که جای آن خالی است:

ایلرز، ویلهلم (ایران شناس آلمانی)؛ آربری، آرتورجان (ایران شناس انگلیسی) و ...

۷. کتاب:

- با ۸۶ مدخل که بیان یکایک آن به درازا می‌کشد.
- مدخل‌هایی که جای آن خالی است:
- برای کتاب «از صبا تا نیما» که یکی از مآخذ معتبر در تاریخ ادبیات معاصر است، مدخلی انتخاب نشده است. (درست است که از این کتاب در مدخل «آرین‌پور» یاد شده، ولی اهمیت این کتاب، مدخلی مستقل می‌طلبد و با دست کم باید با مدخلی ارجاعی به آرین‌پور ارجاع داده می‌شد).
- برای کتاب «اسرارالشهود» سروده اسیری لاهیجی که دربردارنده ۳۲۰۰ بیت با داستان‌هایی اخلاقی و عرفانی است مدخلی در نظر

گرفته نشده است.

– شماری از مدخل‌ها خارج از موضوع است: مدخل «بحارالانوار» و «آسرارالاولیا» از آن جمله است.

۸. دینی، قرآنی و عرفانی

با ۱۰ مدخل به ترتیب: آدم، ابراهیم خلیل، ابلیس، ادریس، اسماعیل، اصحاب کهف، آلت، اسرافیل، انس.

– مدخل‌هایی که جای آن خالی است:

اگر بپذیریم که مدخل‌های فوق را باید در دانشنامه زبان و ادب فارسی بگنجانیم، در آن صورت باید بگوییم، جای اسحاق؛ ایوب؛ الیاس؛ آسیه (همسر فرعون)؛ اصحاب اخدود؛ ابابیل؛ و شمار فراوانی از اصطلاحات قرآنی که گاه در شعر و ادب فارسی مورد استفاده قرار گرفته خالی است.

از یکی از اصطلاحات عرفانی با مدخل «انس» یاد شده، ولی این که چرا از دیگر اصطلاحات عرفانی یاد نشده معلوم نیست. اصطلاحات عرفانی، مانند: آن؛ ابرو؛ ایمان؛ باده؛ بازو و...

۹. فرقه‌ها

با ۳ مدخل به ترتیب: اسماعیلیه، اشاعره، اخوان‌الصفاء.

– مدخل‌هایی که جای آن خالی است:

«احمدیه» یا همان فرقه قادیانی، شماری از پیشوایان این فرقه آثار خود را به نظم و نثر فارسی نگاشته‌اند. «آذر کیوان» از فرقه‌های ایرانی در هند؛ پیروان این فرقه، آثاری به فارسی ارائه نموده‌اند که از آن جمله است: دبستان‌المذاهب، جام کیخسرو، شارستان، زر دست‌افشان.

۱۰. اساطیر

با ۱۸ مدخل به ترتیب: آذرگشسب، آرش، آز، ارجاسپ، اژدها، اسفندیار، اشکوس، افراسیاب، اکوان دیو، البرز، امشاسپندان، آناهیتا، اهریمن، اهورا مزدا، ایرج، ایزد، آب حیات بیربیا.

– مدخل‌هایی که جای آن خالی است:

شماری از زنان اساطیری و تاریخی که از آنان یاد نشده است: آرزو، آرم، آرمیدخت، ارنواز، اسپنتوی، اسفندارمذ، آذر همایون، آرمیس، آرتیستونه، آریا دخت.

۱۱. نجوم

با ۴ مدخل به ترتیب: آباء علوی، آسمان، آفتاب و اسطرلاب.

– مدخل‌هایی که جای آن خالی است:

«اسد» و «افق» از جمله این مدخل‌هاست.

۱۲. شهرها و اماکن

با ۶ مدخل به ترتیب: آرجان، استخر، ایوان مداین، بادغیس، بخارا، آتشکده.

– مدخل‌هایی که جای آن خالی است:

ایران^۴، آسیای مرکزی، افغانستان، اصفهان، آشتیان، آذربایجان، آران، اردبیل، ارومیه، استرآباد، آمل، بابل، بدخشان و ...

۱۳. عناصر اربعه

با ۲ مدخل به ترتیب: آب و آتش. چنین به نظر می‌رسد که مسئولان مدخل‌گزینی بر آن بوده‌اند تا برای هر یک از عناصر اربعه یا همان آخشیبجان (آب، باد، خاک، آتش) مقاله‌ای اختصاص دهند و

اگر چنین باشد، باید پرسید که چرا برای آب (ص ۱-۲) و آتش (ص ۶-۸) مقاله وجود دارد، ولی برای «باد» که در حوزه الفبایی همین جلد قرار می‌گیرد، مدخلی در نظر گرفته نشده است؟

۱۴. تاریخ

با ۲ مدخل به ترتیب: «ایران بعد از اسلام» و «ایران، تاریخ باستان».

اگر در دو مدخل یادشده، زبان و ادب فارسی و به نوعی زبان‌های ایرانی نیز مورد عنایت قرار می‌گرفت بسیار ستوده بود.

۱۵. انجمن‌ها و محافل

با دو مدخل به ترتیب: «انجمن معارف» و «انجمن‌های ادبی».

– مدخل‌هایی که جای آن خالی است:

در مدخل «انجمن‌های ادبی» برخی از انجمن‌ها یاد شده که همه نیز انجمن‌های ادبی داخل ایران است. ستوده آن بود که مدخل‌هایی نیز به انجمن‌ها و محافل ادبی زبان و ادب فارسی در خارج از ایران (تاجیکستان، افغانستان، ازبکستان، آذربایجان، هند، پاکستان و ...) اختصاص داده می‌شد.

فراموش شده‌ها

علوم ارتباطات: جراید، رادیو، تلویزیون، روزنامه‌نگاران و...

در این دانشنامه مدخل‌هایی جهت روزنامه‌نگاری فارسی و ده‌ها روزنامه و مجله معتبر فارسی که گاه ادبی و در حوزه زبان‌شناسی قرار می‌گیرند اختصاص داده نشده است. همچنین لازم بود تا مدخلی به «ایجد» اختصاص داده می‌شد، زیرا یکی از موارد استعمال در ادب فارسی به شمار می‌آید.

پی‌نوشت‌ها

۱. برخی از آثار حروفی به این زبان نوشته شده است. دکتر صادق کیا، کتابی با عنوان واژه‌نامه گرگانی [استرآبادی] نگاشته که در سال ۱۳۳۰ توسط دانشگاه تهران منتشر شده است.

۲. دربارهٔ رجال ادب فارسی در آسیای میانه، نگاه کنید به «دانشنامه ادب فارسی» (ج. ۱، ص. ۱-۱۸۶). دربارهٔ رجال ادب فارسی در افغانستان نگاه کنید به «دانشنامه ادب فارسی» (ج. ۳، ص. ۱-۱۶۵). دربارهٔ رجال ادب فارسی در هند، پاکستان و بنگلادش نگاه کنید به «دانشنامه ادب فارسی» (ج. ۴، ص. ۱-۴۲۸). دربارهٔ رجال ادب فارسی در آناتولی و بالکان نگاه کنید به «دانشنامهٔ ادب فارسی» (ج. ۵، ص. ۱-۱۸۱). دربارهٔ رجال ادب فارسی در قفقاز (شامل: آذربایجان، ارمنستان، گرجستان و داغستان) نگاه کنید به «دانشنامهٔ ادب فارسی» (ج. ۶، ص. ۱-۱۲۸). همچنین ر. ک: زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، محمد امین ریاحی. تهران: پازنگ، ۱۳۶۹.

۳. آرجان (از شهرهای دوره ساسانی - اسلامی). این شهر تا دوره آل بویه وجود داشته است. معلوم نیست که این مدخل به چه مناسبتی در دانشنامه باشد آمده است.

۴. دو مقاله درباره ایران وجود دارد که تاریخی است و آن دو عبارتند از: «ایران بعد از اسلام» و «ایران، تاریخ باستان» که تاریخ صرف است و پیوندی میان ایران با ادبیات و زبان‌های ایرانی ندارد.